

ארון הספרים של המהרש"ל

אבני בנין להכרת מקורות סידור התפילה של המהרש"ל

מבוא

השאלה בענין הספרים שעמדו לרשותו של מהרש"ל מעמד הספר חשיבותו ומעלתו בעיני מהרש"ל מכרטסת הספרים העתיקים וכתבי היד בספריית מהרש"ל דרך לימודו המיוחדת והמקיפה של המהרש"ל הרקע והצורך להקמת הספרייה - מטרה ותכלית בספרייה למהרש"ל היו אוספים של ספריות פרטיות של גדולי ישראל המהרש"ל והתפילה, נוסחה, הלכותיה והליכותיה הספרים והחיבורים שעמדו לפני המהרש"ל דברי סיום

מבוא

רבי שלמה לוריא, מהאריות שבחבורת גדולי התורה בגולת פולין, הועידה לו ההשגחה העליונה יעוד מרכזי בהרבצת תורה ובהנחלת ההלכה והמנהג לבני דורו ולדורות הבאים. מהרש"ל זרחה שמשו בדור דעה של ענקי הרוח בישראל שעיצבו את פניה של כנסת ישראל, דור של מרן הבית יוסף והרמ"א, האר"י הקדוש ומהר"ל מפראג. בכל המקומות שישב בהם, בריסק שבליטא, אוסטראה שבוהלין, קראקא ולובלין, ניהל ישיבה למאות לומדי תורה שבאו ללמוד מפיו רב הדומה למלאך ה' צבאות, העמיד תלמידים הרבה שנעשו גדולי תורה, וחיבר ספרים רבים להנחיל תורתו לדורות. עליו כתב בשו"ת חוות יאיר (ס' מג-מד): "אשר כבר העידו על מהרש"ל ז"ל שאילו נשתכחה תורה מישראל היה מחזירה בפלפולו"; "ומשלמה עד שלמה לא קם כשלמה". תורתו של מהרש"ל העלתה ורוממה את היכל התורה, ואין עולמה של תורה לאחר מהרש"ל דומה למה שהיה לפניו.

השאלה בענין הספרים שעמדו לרשותו של מהרש"ל

רבינו יונה החסיד מגירונדי העמיד אותנו על הצורך והחובה של כל יהודי לסדר בביתו ספרייה לימודית קטנה (אגרת התשובה א): "חייב כל אדם לתקן מקום בביתו,

וישים לו שם הלכות או מקרא או תלים או סידור תפילות, וכאשר יפנה מעסקיו, ומדי עוברו ממלאכתו, יסור שמה לשנות או לקרות". לגבי תלמידי חכמים אמר החכם הספרדי רבי יצחק קנפנטון איש קסטיליה ב'דרכי התלמוד': "אין חכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים".

מעניין מאוד להכיר את ארון הספרים שעמד לרשותו של רבי שלמה לוריא זי"ע. הכרת ספרייתו הפרטית והספרים שלמד ועיין בהם פותחת אשנב לעולמו הרוחני, דרכו אפשר לראות מזוויות אחדות את היקף ועומק תורתו. ההתבוננות באיזה ספר אחז בידיו ולמד בו, ועם מי התייגע והתמודד במלחמתה של תורה, יש בה חשיבות גדולה. הצורך בשחזור 'אוצר הספרים' של המהרש"ל אינו עניין להיסטוריון בלבד, אלא תורה היא וצריכה לימוד ועיון. יש וזיהוי הספר שלמד בו מהווה תנאי הכרחי להבנת דבריו, ולפעמים אי אפשר לרדת לסוף דעתו של מהרש"ל מבלי להכיר במדויק את הספר שבו הגיה את הגהותיו.

השאלות הכרוכות ב'אוצר הספרים' של רש"ל הן מן החידות הבלתי פתורות במשנתו. איזה ספרים היו לו, איזה מהם היו בכתב יד ואיזה מהם בדפוס, מהיכן הגיעו אליו ספרים נדירים שיד הכל אינה ממשמשת בהם, מדוע עד רש"ל לא מצאנו אחרים שישתמשו בספרים מסוימים ולהיכן נעלמו ספרים אחרים. כבר נעשו נסיונות לגבש את הידע על ספריו ועל יצירתו של רש"ל, אך אין בידינו עדיין תמונה מלאה ומדויקת שלהם; בירור ספריו בענין 'סידור התפילה' הוא שעומד ביסודו של מאמר זה.

העיון ב'אוצר הספרים' של גדולי ישראל יכול ללמדנו גם 'גופי תורה' במשנתם. כאשר רבי שלמה לוריא מזכיר ספר מסוים, יש לברר היטב אם הטקסט המופיע לפנינו אלו דבריו של מחבר הספר - או שזהו ציטוט ממקום אחר. כך למשל בעמודי שלמה על הסמ"ג (לא תעשה סה) כותב מהרש"ל "ונראה בעיני וכו', ואח"כ עיינתי במגילת סתרים דרבינו ניסים גאון וכתב" וכו'; נראה שמהרש"ל מדבר אלינו בגוף ראשון והוא ראה את מגילת סתרים של רנ"ג, וכך גם מביא ר"ש אברמסון בהקדמה לספרי רנ"ג שמהרש"ל הוא אחד מהקדמונים שראו את ספר מגילת סתרים. אכן לאחר שיצא לאור ביאור ר"א שטיין על הסמ"ג רואים בעליל שמהרש"ל העתיק את דבריו מחיבורו של רבי אייזיק שטיין (שם), ומהרש"ל עצמו כנראה לא ראה מעולם את ספר מגילת סתרים.

מבוכה רבה קיימת אצל גדולי הפוסקים כמו הט"ז, הש"ך, והמגן אברהם, בעל כנה"ג והפרי מגדים בבירור מה הם הספרים שהיו למהרש"ל. גם בדברי החיד"א, הבקיא בכל ספרי הראשונים ואחרונים וכתבי ידם, אנו מוצאים סתירות וחוסר בהירות בנושא זה. רבי חיים חזקיהו מדיני כותב ב'שדי חמד' (כללי הפוסקים סי' טו אות לג): 'מרן החבי"ב בכנסת הגדולה יו"ד סי' פ"ט כותב כמסתפק אפשר שלא ראה מהרש"ל את ספר תורת הבית להרשב"א ולא את משמרת הבית'. ומוסיף על זה השד"ח שהט"ז באו"ח סי קס ס"ק י הכריח מדברי המהרש"ל בים של שלמה פרק כל הבשר שהביא את דברי תוה"ב מתוך דברי הבית יוסף - שלא ראה את תורת

הבית ולא את משמרתו. וכך כותב החיד"א (ברכי יוסף אורח חיים סי' קנח): 'גם מהרש"ל לא היה לו תורת הבית כמ"ש הרב ט"ז'. אמנם בכרטסת הספרים של ספריית מהרש"ל שהכנו נמצא גם ספר תורת הבית לרשב"א, שהביאו המהרש"ל גם ביש"ש וגם ב'עטרת שלמה' - הגהות מהרש"ל על ספר 'שערי דורא' הלכות איסור והיתר. ואכן ב'שם הגדולים' (מערכת ש אות כ) כותב החיד"א שהמהרש"ל ראה את משמרת הבית: "משמרת הבית של הרשב"א מרן הבית יוסף לא ראה אותו (שו"ת פני יהושע יו"ד סי' יא) אבל מהרש"ל ופרישה וב"ח ראוהו", ולא כמו שכתב הוא עצמו ב'ברכי יוסף' בשם הט"ז.

ידיעה מקיפה על זהותם של הספרים שהיו למהרש"ל עשויה לעזור בידינו לקבוע גם את סדר עריכתם של ספריו, שאלה שדנו בה גדולי הפוסקים. הש"ך ביו"ד וסי' קץ ס"ק צז) מביא סתירה במשנתו של מהרש"ל בין דבריו ב'עטרת שלמה' לדבריו ב'ים של שלמה', ומסיק שמהרש"ל חזר בו, והולכים אחר משנתו האחרונה שהיא ספר יש"ש. ומזה לומד הפרי מגדים (בהקדמתו ליו"ד אות ט) שהש"ך סובר שאת ה'איסור והיתר שלו' (הוא כינוי של הפוסקים לחיבור 'עטרת שלמה') חיבר מהרש"ל קודם החיבור 'ים של שלמה', וכן כתב ה'מגן אברהם' וסי' תקיד ס"ק ה', ולכן העדיף לפסוק כפי מה שנכתב ביש"ש, שהוא להבנתו משנה אחרונה.

אכן המעיין בכרטסת של ספרי מהרש"ל יווכח לדעת כי אין הדברים ברורים וחתוכים: מהרש"ל ב'עטרת שלמה' מזכיר פעמים רבות את חיבורו 'ים של שלמה' ואף מפנה לדברים שכתב שם; את יש"ש התחיל לכתוב, כנראה מתוך הקדמתו לב"ק, בשנת ש"ז (אם לא קודם לכן), ואת ה'עטרת שלמה' כתב בוודאי גם לאחר שנת שכ"ח, שהרי מביא את ספר 'תורת חטאת' של הרמ"א שנדפס לראשונה בקראקא שכ"ח (מהרש"ל מציין מתוך התו"ח המודפס, כמו שכתב שם בהמשך דבריו). אם כן החיבור 'עטרת שלמה' יתכן שנערך לאחר כתיבת היש"ש, או שבוזמנית עסק רש"ל בשני הספרים יחדיו, וקשה לקבוע מה מוקדם למה ומהי משנתו האחרונה. והרי גם ביש"ש (חולין פ"א סו"ס כט) מביא רש"ל את ספר תורת חטאת של הרמ"א "אחרי הדברים אלו הוגד לי איך שמהר"ם השיג עלי בספר תורת חטאת שלו וכו', והנה אמרו לי תלמידי להדיא שעלי היה השגתו, ונתגלגל הדבר בראות פנים, והודה לי, ושאלתי את פיו איך עלה על דעתך להשיג עלי ולא עיינת בהגהתי באיסור והיתר שלי, גם לא ראית בספרי הגדול בפ"ק דחולין ולא ידעת שורש דברי" וכו'. הרי שמהרש"ל מציין ששני החיבורים שלו ים של שלמה ועטרת שלמה עומדים יחדיו, ויד הכל ממשמשת בהם, עד שהוא תמה על רמ"א למה לא עיין בהם. ועדיין הוא מוסיף בתוך הים של שלמה את ערעוריו על רמ"א מדוע לא עיין ביש"ש, אף שהספר עדיין לא נחתם ונגמר. אכן פסקא זו בוודאי נכתבה בסוף ימיו של מהרש"ל, כי בהמשך מזכיר מהרש"ל כי הרמ"א כבר נתבקש לישיבה של מעלה, וזה היה בל"ג בעומר שנת של"ב. אך אין קצתו מעיד על כולו אימתי נכתב, והדברים סתומים ונעלמים. נראה ודאי שספר יש"ש נכתב במשך שנים רבות: תחילת כתיבתו בשנת ש"ו, כפי שהזכיר מחברו בהקדמה ליש"ש ב"ק, וכאן בחולין

עולה שנכתב גם לאחר שנת של"ב; הרי זה מעיד על ספר חי, שנכתב מהדורה אחר מהדורה, תוספת אחר תוספת.

בעל השל"ה דן בתוך דבריו בשאלה האם הרמ"א הקדים את המהרש"ל או להיפך. ואלו דבריו (שער האותיות, קדושת האכילה ה):

עוד הנני מודיע אתכם, הנה רבותינו גדולי האחרונים, הגאון מהר"ש לוריא ז"ל והגאון מהר"ם איסרלן ז"ל, כל אחד מהם חיבר וסידר 'איסור והיתר', וכמה פעמים הם מחולקים וכו'. רק כגון דא צריך אני להודיע, כי הגאון מהרש"ל ז"ל הוא בתראי בסדר חיבור איסור והיתר שלו לאחר שחיבר מהרמ"א ז"ל 'תורת חטאת' שלו. כי כן היה המעשה, תלמידים של הגאון מהרש"ל ז"ל העתיקו איסור והיתר שלו, והביאו אותו ליד מהרמ"א ז"ל כשחיבר התורת חטאת, על כן הביא כמה פעמים איסור והיתר של הגאון מהרש"ל ז"ל ומשיג עליו. ואחר כך בא התורת חטאת ליד הגאון מהרש"ל ז"ל, וכתב מהרש"ל ז"ל באיסור והיתר שלו מה שכתב, נמצא שזה הגאון מהרש"ל ז"ל הוא בתראי.

אך גם לאחר דבריו עדיין לא ברור מה נכתב באחרונה, ים של שלמה או עטרת שלמה.

מעמד הספר חשיבותו ומעלתו בעיני מהרש"ל

מהרש"ל בהקדמה לים של שלמה על קידושין מביע את הערכתו הגדולה לכתיבת ספרים, עד שתמה על המלך שלמה ע"ה שאמר "עשות ספרים הרבה אין קץ". אמנם סמוך לדורו של מהרש"ל נתחדשה המצאת הדפוס והודפסו ספרים תורניים רבים, והדבר הביא לכך שאנשים ייחסו חשיבות וסמכות מרובה ביותר לספר הנדפס, ועל כך הוא מתריע וכותב: "הוצרכתי להאריך בעבור התלמידים, לפי שמצאו דברי מהר"ר איזיק שטיין כבר בעט של עופרת בספר, וקשה להם לפרוש מאתו" (עמודי שלמה עשה נ, ח"ג עמ' קפ). וכן: "ואל תשגיח בספרים הנדפסים מחדש ע"י ספר מוטעה, שכך היה דרכו כל פשט שלא הבין מחק וכתב כרצונו, כאשר הראתי לך בכמה מקומות" (חכמת שלמה עירובין סא, א). כיוצא בזה משיג מהרש"ל על מרן הבית יוסף, שספרו הפך להיות סמכותי מעצם היותו נדפס (הקדמה לים של שלמה חולין): "כי חדש מקרוב בא לידינו ספר וחיבור שעשה מהר"י קאר"ו על הטורים... והתלמידים הולכים אחר דבריו ופסקיו ולא ידעו שבנפשם הוא, שהוא הכריע כמה פעמים נגד התוס' והפוסקים אשר אנו נוהגין לפסוק כוותיהו, והנה שגו בזה מאחר שראו שכן כתוב בספרו שכך הלכה אמרו כן כתב הקאר"ו להדיא, כי כך העניין הרע אשר לפניהם - מה שכתוב בספר יאמינו, אם יעמוד אחד חי וצווח ככרוכיא שאין הדין כן בראיות גמורות, או אפילו בקבלה, לא יחושו לדבריו... עוד משיג מהרש"ל על מרן הבית יוסף שסמך על נוסח הספרים הנדפסים: "לא היו לפניו ספרים מוגהים, והעתיקם בטעות כאשר ימצאו בדפוס, ולפעמים בנה יסוד על הטעות ההוא".

מהרש"ל עצמו נאה דורש היה ונאה מקיים. הוא ציין פעמים רבות שהיו לפניו ספרים בכתב יד, והוא לא הסתפק בעיון בספר הנדפס. מתוך החיפוש אחר הספר המדויק יותר היה משווה בין כמה טפסים של אותו חיבור כדי לרדת לעומק דבריו של המחבר. תיאור חי ומעניין על צורת לימודו נשאר בידינו מאחד מבני דורו באי היכלו, המגיה המפורסם רבי שמואל בן הקדוש ר' יצחק פיהם, בהקדמה ל'חכמת שלמה' דפו"ר: 'זה מעשה הגדול אשר עשה, לא הניח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים, ועל פיהם ועל פי הפוסקים רב אלפס והרמב"ם, סמ"ג וסמ"ק ובעל הטורים, ובעל הערוך, ותשובות ראשונים ואחרונים, בעקבותיהם דרך והגיה, וכל מעוות התקין...'.

כמו כן עיין מהרש"ל גם בספר 'עין יעקב' לרבי יעקב בן שלמה אבן חביב (נדפס לראשונה עוד בחייו, ונציה ש"ו) לצורך השוואה בין הנוסחאות של הגמ' ונוסחאות של רש"י, 'מדברי רש"י יראה שלא כתוב במשנה, וכן בספרים אחרים אינו במשנה, וכן מוכח מעין יעקב' (חכמת שלמה סוכה מה, ב). 'כך הגירסא ברש"י בספרים מדויקים, וכן הביאו בפירוש עין יעקב. ופירוש זה שנכתב בספרים שלנו הוא פירוש הערוך ולא של רש"י' (חכמת שלמה סוכה נב, ב). וכן עיין רש"ל בספר 'הליכות עולם' שחיבר רבי ישועה הלוי לבירור משמעות מילה (חכמת שלמה חולין עג, א). זוהי דרך לימודית מעניינת וייחודית באותו דור. ההקפדה על נוסח הדברים לא הסתיימה בחייו: בהמשך דבריו כותב רבי שמואל פיהם שכל הרוצה לעיין בגוף כתביו של המהרש"ל יכול לבוא ללובלין, ושם יראה לו ר' יחיאל בנו של מהרש"ל את ההגהות והחידושים בעצם כתב ידו של אביו:

'אם המעיין מתקשה באיזה עניין בדבר הלכה שלא יוכל לירד לעומקו, הן מחמת שגיא או חומר העניין, יוכל לשלוח על ידי איש מוקדם או הוא בעצמו, כאשר הוא מורגל ותדיר שנוסעים ליריד לובלין, ושמה יוכל לראות בגוף הגמרות של הגאון ז"ל אשר הם ביד בנו האלוף הר"ר יחיאל יצ"ו, או יכתוב לבנו דבר הקשה והוא ישיב לו תשובה, ושם ימצא כל אחד מבוקשו, וכל העם על מקומו יבוא בשלום'.

מכרססת הספרים העתיקים וכתבי היד בספריית מהרש"ל

כדי לראות את דרך התענינות מהרש"ל בכל ספר בכל מהדורותיו בכתבי יד ובדפוס, הבאנו רשימה קצרה של כמה ספרים בכתב יד וכמה ספרים עתיקים מתוך כרססת הספרים שערכנו לספריית מהרש"ל.

רש"י של קלף מדויק

'כך נמצא בפירוש רש"י שלנו וכו', אבל בפ"י של קלף מדויק מצאתי כתוב בזה העניין בתחילה וסוף' (שו"ת מהרש"ל סי' עג). 'וכן מצאתי בפ"י רש"י מדויק' (יש"ש

ב"ק פ"ד סי' כג). 'העתקתי מרש"י בקלף ישן' (חכמת שלמה חולין קכא, א). 'ואני מצאתי בפירוש רש"י של קלף וכו' וטעות נפל בדפוס' (יריעות שלמה על המזרחי).

רי"ף בכת"י

מלבד ספר רי"ף הנדפס היה לפני מהרש"ל גם טופס מדויק של רי"ף בכתב יד. ספר זה עם הערות, בעיקר למסכת כתובות בבא קמא ומכות, נשאר שריד מספריית מהרש"ל עד ימינו, ושומר בספריית בית הדין ובית המדרש בלונדון. וכך כותב מהרש"ל בכמה מקומות בספריו:

'יש ספרים שכתוב באלפסי דליתא להאי ברייתא. וטעות הוא בדפוסים, ובאלפסי קלף אינו' (יש"ש ב"ק פ"ז סי' יט). 'אף שראיתי באלפסי דפוס... עיינתי באלפסי מדויק ומצאתי שאינו כתוב' וכו' (עמודי שלמה עשה מד). 'שוב ראיתי באלפסי מדויק שאינו' וכו' (יש"ש חולין פ"ח סי' צב). 'ובספרי הרי"ף של דפוס כתוב וכו'. ואינו מלשון הרי"ף כאשר ראיתי בספרים' (יש"ש ביצה פ"א סי' יט). 'אף שבאלפסי דפוס נמצא, אל תסמוך עליו. כי אחד מן המגיהים הוסיף בגליון בעבור שר"ן הזכירו, ונדפס בפנים. ובאלפסי ישן אינו' (יש"ש ב"ק פ"ג סי' א). 'אף שבאלפסי דפוס חדש נמצאו הך בעיות, טעותים הם. ובכל אלפסי ישנים אינם' (שם פ"ב סי' ד). 'כן בכל נוסחאות וכן באשר"י, אבל באלפס מדויק מצאתי כתוב'... (חכמת שלמה סוכה מב, א).

הערוך

מהרש"ל מביא דברים בשם הערוך שאינם לפנינו בספר הערוך הנדפס, וכבר ציין חנוך יהודה קוהוט ב'ערוך השלם' שדברים אלו של מהרש"ל נמצאים רק בכתבי יד של הערוך. הרי שהיה למהרש"ל מלבד הערוך הנדפס גם כת"י של הערוך. כן היה לפניו 'ערוך קטן', איני יודע אם כוונתו ל'ערוך הקצר' שנדפס בקונשטנטינא רע"א, או לטופס מסוים של הערוך בכת"י שהוא כינה אותו בשם 'ערוך קטן'.

רמב"ם

'ובמימון של דפוס ראיתי, וכן במימון של קלף כתוב' (עמודי שלמה ל"ת נו). 'ואל תשגיח ברמב"ם של דפוס שכתוב בו וכו', אלא טעות סופר היה בספר הנעתק, וכך ראוי להיות' וכו' (יש"ש כתובות פ"א סי' כט).

מרדכי בכתב יד

'וכן נמצא במרדכי בכתב יד שהגיה גדול בדורו מהר"ר יעקב פולק ז"ל' (שו"ת מהרש"ל סי' מח). 'כזה הלשון מצאתי במקצת מרדכי, אבל בספרים שלנו'... (חכמת שלמה שבת נז, ב). 'אשיאך לדעת כי בהיותי מגיה המרדכי שלחתי אחר המרדכי של גיסך האלוף ה"ה הר"ר אליהו שהוגה מתוך כתיבת ידך. ומצאתי כמה דברים שאינם נאותים, ונלאיתי להביא במשא. רק אחת אשאל תמצית דעתך וכו'. ודע

שבדפוס שלך כתוב ותשובה זו של ר"ת הולך על מה שכתוב בפרק מי שמת בשם הר"מ, ובמרדכי דפוס שלי אינו, ובכל הנוסחאות שראיתי אינה, ועל כרחך אינו מנוסח הפנים שהרי ר"ב היה זמן רב קודם מהר"ם, אלא הוא מדברי המגיה שהגיה מבחוץ ולא הבין כל הפשט וכו', שטעה המגיה ודילג אותן. דברי אהובך בלב ונפש שלמה בן מהר"ר יחיאל לוריא ז"ל ה"ה' (שו"ת הרמ"א סי' סז). 'אח"כ לפי תומי מצאתי במרדכי ריינ"ס בשם ר' אליהו ז"ל... (יש"ש ב"ק פ"ט סי' יז). 'מצאתי בהג"ה מרדכי ישן... (שם פ"ט סי' יד).

איסור והיתר ישן

'אכן מצאתי כתוב באיסור והיתר ישן שהכי נהיגין לאסור אף מה שחוץ לציר, ולא כפירוש התוס' והרא"ש, קבלת מהר"ש ע"כ. ובתוס' שלנו אינו נמצא, ואולי בתוס' שלו היה נמצא וכו', על כן באה הקבלה מגדול של כל האחרונים שלא לנהוג כתי' והרא"ש, אלא מעשה רב' (יש"ש חולין פ"ח סי' צז).

אשר"י ישן

'מצאתי באשר"י ישן בהג"ה ז"ל... (יש"ש ב"ק פ"ה סי' מא). 'וכן מצאתי מוגה באשר"י ישן' (שם פ"ו סי' טז). 'ראיתי באשר"י מדויק מאד' (ח"י מהרש"ל טור או"ח סי' רז). 'וכן מצאתי באשר"י ישן' (שם פ"י סי' לב).

טור מדויק

'אבל מ"מ תימא על הטור שלא כתב חילוק זה וכו', שוב מצאתי בטור מדויק שכתב' וכו' (יש"ש יבמות פ"ו סי' כו). 'ובהלכות גדולות הנמצאים בידינו כתוב בהן וכו', ואין לסמוך עליהם כי לא נמצא רמז לא בתלמוד בבלי ולא בירושלמי כדבריהם, אדרבא בטור מדויק מצאתי להדיא' וכו' (יש"ש יבמות פ"ב סי' ז).

קובץ ישן מדויק

'וכן מצאתי בקובץ אחד ישן מדויק ז"ל וכו', והנה מה שמצאתי בקובץ בשם תוס' לא מצאתי בספרים שלנו כל עיקר, ומסתמא בעל הקובץ לא הוציא מלבו שקר ח"ו, אלא בתוס' שנץ מצא או באיזה לקוטים מצא מה שמצא' (יש"ש יבמות פ"ח סי' ג). 'ובקוב"ץ ישן מצאתי כתוב, וכדומה שהוא קוב"ץ של מהר"ש מווינא' וכו' (יש"ש קידושין פ"א סי' נד, שו"ת סי' ז). 'ומצאתי בקובץ ישן שכך הייתה דרשה רביעית שלו' וכו' (שו"ת מהרש"ל סי' לט).

ספר ישן מדויק

'גם מצאתי בספר ישן מדויק שכתב להדיא' וכו' (יש"ש חולין פ"ו סי' ו). 'שוב מצאתי בספר ישן סיוע אל הקבלה' (יש"ש יבמות פ"א סי' ג). 'מצאתי בספר ישן... (שם פ"ד סי' יח). 'ובספר ישן גרס הכא כולה סוגיא איפכא וכו', על כן אין בידי

להכריע עד שיבוא מורי צדק במהרה בימינו' (יש"ש קידושין פ"ב סי' י). 'וכן הגירסא **בספרים ישנים**' (יש"ש ב"ק פ"ב סי' כח). 'ציור זה מצאתי בספר **ישן** והעתקתיהו' (חכמת שלמה קידושין עב, א). 'ואחר רוב העיון בא לידי פירוש **ישן** ונמצא בזה הלשון וכו' והיינו כמו שהגהתי' (חכמת שלמה ב"ק פה, ב). 'וכן מצאתי בפירוש **ישן** מדוייק נ"ל... (חכמת שלמה נדה יב, ב). 'וכן מצאתי להדיא בפירוש **ישן**' (חכמת שלמה פסחים נב, ב).

תוס' ארוכים על מסכתות שבת, עירובין וב"ק

לפני מהרש"ל היו כמה וכמה קבצים בכת"י של בעלי התוס', וכאשר לא היה ידוע שם המחבר הוא נתן להם שמות וכינויים. לא בכל מסכתא היו לפניו קבצים של אותם בעלי תוס'. בשלוש מסכתות, שבת עירובין וב"ק, היה לפניו קובץ של תוס' שהוא קרא לו "תוס' ארוכים", והוא מצטט מהם ומשווה את לשונם לדברי התוס' שלנו (עי' חכמת שלמה שבת קיט, א; עירובין לג, א; ב"ק כט, א).

גם בים של שלמה מביא מתוס' אלו: 'שוב בא חכם אחד בישיבה להשיב על דברי ואמר שאין ראייה מדברי התוס', ואני מצאתי בתוס' ארוכים שכתב וכו', א"כ ראה שכל דברי נכונים' (יש"ש ב"ק פ"א סי' ח). 'ובתוס' ארוכים מצאתי בפ"ק, שפירשו ג"כ... (יש"ש ב"ק פ"ה סי' מ).

תוס' שנץ

המהרש"ל מביא בעשרים ושתיים מקומות את תוס' שנץ, ארבעה מתוכם בסוף מסכת שבת דפים קה-קמ; חמש עשרה פעמים במסכת עירובין דפים כג-צג; ובמסכתות גיטין, קידושין, בבא קמא וחולין פעם אחת בלבד בכל מסכת. 'שוב בדקתי בתוס' שנץ ומצאתי ממש כדברי' (חכמת שלמה שבת קמ, א).

תוס' מדויקים

'בתוס' **מדויקים מצאתי** כהאי לישנא, וכן באשרי פרק בית כור ג"כ כהאי לישנא, **ובכל ספרים שראיתי** לא מצאתי רק כזה הלשון' (יש"ש ב"ק פ"ה סי' לב). 'מצאתי בתוס' מדויקים... (חכמת שלמה עירובין נח, ב). '**אל תשגיח בהאי לישנא, אף שבתוס' מדויקים מצאתי כן** וכו', וכן בכל הספרים שראיתי לא מצאתי רק בהאי לישנא... (שם גיטין מח, א). '**כך מצאתי בתוס' מדויקים**' (שם ב"ק ב, ב).

מצאתי בספר איש זקן

'אני מצאתי בספר איש זקן ויודע, שאם היא גדולה... (עטרת שלמה)

ספרי הלכה של גדולי חכמי אשכנז

את ספרי הפסק של גדולי הראשונים באשכנז מזכיר מהרש"ל פעמים רבות מתוך כתבי יד שהיו לפניו.

ספר ראב"ן – צפנת פענח: 'אכתוב גם כן מה שמצאתי בשם ראב"ן, וזה לשונו בעניין עשיית הציצית' (יש"ש יבמות פ"א). 'אחר כך מצאתי בספר צפנת פענח שפסק להדיא' (חכמת שלמה בבא קמא צו, ב). 'וכן פירש הכא הראב"ן תלמידו בספר צפנת פענח' (יש"ש בבא קמא פ"ט).

גם **ספר הראב"ה** היה לפניו בכת"י: 'וברוך המקום, שאחר כמה ימים מצאתי בראב"ה בתשובת אביו ריב"א הלוי כל הראיות שהבאתי' (יש"ש יבמות פי"ב). 'אחר כמה שנים חיפשתי בספר ראב"ה הגדול ומצאתי'... (יש"ש יבמות פי"ד).
וכן הוא מזכיר עשרות פעמים את ספר אור זרוע: 'שוב מצאתי להדיא באור זרוע הארוך כפרש"י שלנו' (חכמת שלמה עירובין פב, א).

דרך לימודו המיוחדת והמקיפה של המהרש"ל

על הדרך וצורת לימוד המהרש"ל עם תלמידיו נשאר בידנו תיאור חי של האחים רבי וואלף ורבי יחיאל בני מהרש"ל בהקדמה ל'חכמת שלמה':

"בזאת נאות לכם בהודיעכם אתם אשר ישבו ראשונה במלכותו סדר המשנה שהיה שונה לתלמידיו, איך שלא בהל על רוחו לכתוב דבר ולהעלותו בספר עד אשר ירד לרוב מנין ולרוב בנין. וקבל האמת ממי שאמרו כקטן כגדול. והיו ידי אמונת עט"ו חוסן וקיום באין פוצה פה ומצפצף".

דרך לימודו של המהרש"ל היא במידה רבה תופעה בלתי שגרתית בין חכמי דורו. תחומי לימודו של מהרש"ל הקיפו ענינים רבים, שלא מצאנו כמותם מרוכזים אצל חכם אחד בדורו. הוא עסק בכל שטחי התורה, כתב חיבורים רבים והוסיף הגהות על עשרות ספרים. תורתו של מהרש"ל מקיפה את כל עולמה של תורה, בין תורה שבכתב בין תורה שבעל פה, בין פשוט ובין עיון, למדנות ועמקות, הלכה וקבלה, דרוש ומוסר, תפילה ובקשה, שירה ופיוט, גרסאות ונוסחאות ודקדוק וניקוד. גם בהיסטוריה היהודית התעניין מהרש"ל, והניח בה כמה וכמה יסודות חשובים בתולדותיהם של חכמי ישראל בתשובה המפורסמת שלו. וכך בכל חלקי התורה העמיד מהרש"ל 'עמודי שלמה'.

מגוון השאלות שנשאל עשיר ביותר, לא מצאנו עוד חכם בן דורו שנשאל בכל התחומים יחדיו. ספר תשובותיו מקיף את כל עניני ארבעת חלקי שו"ע, או"ח ויור"ד, אבה"ע וחו"מ, מלבד שאלות בהיסטוריה, דקדוק וניקוד, ונוסח סידור התפילה.

הרקע והצורך להקמת הספריה – מטרה ותכלית בספריה

מהרש"ל הועידה לו ההשגחה העליונה יעוד עליון להפיץ תורה והלכה בישראל ולחבר ספרים וחיבורים שהיקפם גדול ורב, ואינם מצטמצמים לענין אחד ומסוים, אלא ספרים המתמקדים במקצועות המקיפים את כל עניני התורה, ההלכה

והתלמוד. הוא כתב ספרים רבים שענינם פירושים וחיידושים והגהות על הגמרא, על רש"י עה"ת, על ארבעת הטורים ושערי דורא, ובעניני הלכה בכל חלקי השו"ע. אין חכם נוסף בן דורו שהתעניין בכל כך הרבה ענינים ובכל התחומים יחדיו, עד שהיה עליו להקים לעצמו ארון ספרים יחודי כזה; על מהרש"ל היה להקים ספריה יחודית שתקיף את כל נושאי התענינותו בכל חלקי התורה - ספרי ראשונים בפרשנות ובפסק, ספרי הלכה וספרי מנהגים, ספרי מוני המצוות וגם ספרי דרוש ומוסר, ובתוכם גם ספרי פילוסופיה, דקדוק והיסטוריה. מהרש"ל אסף בכל ענין ונושא שלמד את כל הספרים והחיבורים על הענין, גם ספרים נדירים ויחודיים שלא היו לפני שאר חכמי דורו, רבים מהם היו בכתב יד וחלקם לא ראו אור הדפוס עד ימינו. לצורך חיבור ספרו "ים של שלמה" הוא אסף את כל ספרי הראשונים על המסכתא, חיידושי רמב"ן רשב"א ור"ן, את בעלי התוס' השונים ואת ספרי הפסק של הראשונים, וכך היו לפניו מרבית ספרי הפסק של חכמי אשכנז בין בדפוס בין בכתב יד, כולל הראב"ן והראב"ה, ספר התרומה, האור זרוע והרוקח, המרדכי הארוך ומרדכי ריינס ומרדכי בדפוס ומרדכי ישן בכת"י, ספר שבלי הלקט ועוד. כאשר למד את רש"י עה"ת היה לפניו מלבד רש"י הנדפס גם רש"י בכתב יד, וכאשר משיג רבי אליהו מזרחי על רש"י וכותב "ביקשתי כל ספרי רש"י וכולם פירשו" וכו', מעיר על זה מהרש"ל: "ואני מצאתי בפירושי רש"י של קלף דהוא נכתב כסדר המקרא, וטעות נפל בדפוס". לצורך הבנת עומק דבריו אסף לרשותו מלבד שאר ראשונים, אבן עזרא רמב"ן ורבנו בחיי, גם את מפרשי רש"י, בראשם המזרחי, את חיבורו של מהרא"י בעל תרוה"ד על רש"י, גם את פירושו של 'מהרר"ח ורידבוגר בביאורו לרש"י - חיבור לא ידוע מתוך כת"י, ועוד. וכן כאשר למד את הסמ"ג אסף כתבי יד רבים של הסמ"ג בהם שינויים רבים מהסמ"ג הנדפס, רבים מהם לא נודעו עד ימינו אלא רק מתוך דברי המהרש"ל. וכך עשה בכל חלקי התורה, כאשר העיד על עצמו: "שמתי לבי לתור בחכמה ולחקור אחר שורש הענין, והעבודה, שלפעמים שבוע אחד ישבתי משתומם בדמיון השכל עד שייגעתי ומצאתי שורש הענין ואז כתבתיו בספר, וזו הוא שיטתי להביא כל הדעות בין הקדמונים בין האחרונים". וכיוצא בזה, כאשר למד מסכת שבת בענין הסימנים בספר תורה בפרשת 'ויהי בנסוע', חיפש בספרי תורה רבים ומגוונים לבדוק את מנהגי הסופרים בזה; לדבריו עיין בשתיים עשרה ספרי תורה ומצא י"ב שיטות בענין, ובוודאי עיין בעוד ספרי תורה אך לא הזכירם כיון שלא מצא בהם שיטה מחודשת. הרי לנו דרך לימוד וליבון ההלכה, לחפש ולבדוק בעוד ספרים ובעוד חיבורים ולא לנוח ולא לשקוט עד שיהיו לפניו כל השיטות והדעות בנושא.

למהרש"ל היו אוספים של ספריות פרטיות של גדולי ישראל

מתוך עיון והתבוננות ברשימת הספרים נגלה לפני דבר מעניין, והוא שהגיעו אל המהרש"ל ספריות פרטיות של כמה מגדולי ישראל בדורות שלפניו.

האחת, ספרייתו של רבי יעקב פולק, 'המאור הגדול לחכמי פולין, אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו'. למהרש"ל היה גם טופס הסמ"ג של ר"י פולק עם הגהות רבות והוספות חשובות, אך כפי הנראה בעת שמהרש"ל עסק בחיבור הספר 'עמודי שלמה' על הסמ"ג לא היה עדיין ספר זה בידו, כי רק בחידושים על הטור ובסידור הוא מזכירו. ולפי זה נראה שהגהות והחידושים על הטור ועל הסידור כתיבתם יותר מאוחרת מכתובת החיבור על הסמ"ג. מעיון בספרים של ר"י פולק שעמדו לרשות מהרש"ל אנו למדים תגלית מפתיעה: רבי יעקב פולק הידוע כ'אבי שיטת החילוקים', תורת הפלפול הנודעת, עסק גם בעניני דקדוק וניקוד, וחלק מלימודיו היה בתורת הלשון והגייתה:

השניה, ספרייתו של רבי ישראל ברונא מגדולי חכמי אשכנז בדורו, רב בקהילות ברין ורגנשבורג שבגרמניה. עמדו לפני המהרש"ל עשרות תשובות פסקים ומנהגים וחידושי תורה של מהרי"ב שאינם נמצאים כיום בידינו. כמו כן היו לפניו כתבי רבי משה בר חסדאי שאינם נמצאים כיום בידינו; נראה שגם ספרים אלו הגיע לידו מתוך הספרייה המיוחדת ברנגשבורג שהיתה בשימושם של רבי ישראל ברונא ורבי אייזיק שטיין, שהם יחידים המצטטים את תוס' רבי משה בר חסדאי למסכת נדרים.

השלישית, ספרייתו של רבי אברהם ב"ר אביגדור מפראג. מלבד חידושי הגהות על הטור שנדפסו בשנת ש', היו לפני המהרש"ל גם חידושי על הש"ס ועל סידור התפילה, ועוד חיבורים שאינם היום בידינו.

המהרש"ל והתפילה, נוסחה, הלכותיה והליכותיה

שבעים פנים לסידור התפילה ומתפלליו. כשנתפזרו בני ישראל בארצות תבל יחד עם נתפזרו המתפללים ותפילותיהם ונוסחאותיהם. לכל מדינה ומדינה ולכל קהילה וקהילה מנהגי תפילה שונים, וברקיע השמים י"ב חלונות לקבל כל סוגי התפילות של י"ב שבטי ישראל. סידור התפילה מצוותיה והלכותיה, הליכותיה ומנהגיה, פירושיה ונוסחאותיה – מסכת שלימה היא. מסכת זו כוללת את כל תורת ההלכה לכל תחומיה, מצוות ודינים, הלכה קבלה וסוד, מנהגים ותקנות. הזוהר הקדוש מונה עשר מצוות עשה שמקיים יהודי בעת תפילתו אם היא נעשית כדת, כנכון וכראוי. 'מסכת התפילה' מקיפה תחומים יותר מרובים מאשר שאר מסכתות התלמוד; מלבד הענינים ההלכתיים והסוגיות העיוניות שבסדר התפילה, שבזה היא דומה לכל יתר ספרי ההלכה, קיימים בתפילה גם עניני לשון, דקדוק וניקוד היחודיים לה.

את מאמר הכתוב 'ואת כל בית גדול' (מל"ב כה, ט) פירשו חז"ל במסכת מגילה (כז, א) בשני דרכים: רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, חד אמר מקום שמגדלין בו תורה, וחד אמר מקום שמגדלין בו תפילה. בהיכלו של מהרש"ל כבשונה של התפילה הוא 'בית גדול' לשני פירושי, כשם שהוא מקום להתגדל בו בתפילה כך הוא מקום

להתגדל בו בתורה. מהרש"ל למד את סידור התפילה לא פחות מאשר את שאר חלקי התורה וההלכה, בעיון ובהעמקה: בביאור ופירוש התפילה, בהבנת מבנה, צורתה וסידורה וכן מספר תיבותיה, בהסברת המשמעויות הנסתרות שבה, בדקדוק ועיון בנוסח התפילה על אותיותיו דקדוקיו ונקודותיו, ובהלכות התפילה ודיניה. קרוב לחמש מאות הערות הגיעו לידינו מפרי עטו של מהרש"ל על סידור התפילה האישי שלו. מוקד התעניינותו בדיוניו השונים על התפילה מקיף את כל ההיבטים השונים של חכמי ישראל לדורותיהם על הסידור.

הספרים והחיבורים שעמדו לפני המהרש"ל

רבי שבתי סופר מפרעמישלא, מגדולי החכמים בתחום נוסח סידור התפילה, זכה והיה לפניו סידורו האישי של מהרש"ל, והוא עשה בו שימוש רב. וכך הוא כותב בהקדמה לסידורו:

"גם את זה עשה האלוקים, והמציא לידי את הסידור שכתב לעצמו הגאון מהרש"ל. וכבר היה אותו הסידור בירושלים תוב"ב ביד הגאון מהר"ר וישל זצ"ל, כי הוא היה חתנו של מהרש"ל ז"ל. ועתה הובא אותו הסידור לידי, ומצאתי בו דקדוקים וחדושים מאשר מצא הגאון זצ"ל בסידורים ישנים שהביא בדבריו, כגון סידורו של רש"י, ורמ"ח, ורא"ק, ור"י ברונא, ור' אביגדור קרא, והרבה כאלה הגאונים שהביא הגאון מה שמצא בסידורים שלהם, ולפעמים כתב סתם ספרים מדוייקים".

רשימת מקורותיו של מהרש"ל בחידושו לסידור חלקית ומקוצרת ביותר, ואין בה פירוט שיעזרנו לזהות תמיד את החיבור והמחבר. על כן ליקטנו כאן את הערכים המתאימים לכרטסת ספרי התפילה שעמדו בארון הספרים של מהרש"ל.

אברבנאל

מהרש"ל לא פירט איזה ספר מספריו היה בידו, רק כתב סתם 'אברבנאל'.

ג"ן

'מצאתי וכו' וכן בספר אחד ושמו ג"ן... [שחיבר ר' יצחק ז"ל בן ר' אליעזר מוורמייזא].

זכרון

ספר הזכרון לר' יוסף קמחי. הדברים אינם נמצאים לפנינו, ולא ברור אם ספר זה היה לפניו בכת"י או שהמהרש"ל מצטטו מכלי שני.

ספר חסידים

מהרש"ל מייחס את ספר חסידים לא לרבי יהודה החסיד אלא לתלמידו רבי

אלעזר מגרמייזא בעל הרוקת: 'כן מוכח בספר חסידים שיסד הרוק"ח' ויש"ש בבא קמא פ"ו אות כו).

ידידות

מהרש"ל מזכיר כמה פעמים את ספר ידידות בלי לזהות מי הוא המחבר ומהו הספר. ומצאתי שבפירוש הריב"א על התורה מובא בחמש מקומות ספר ידידות: 'הר"ר יוסף חזן מטורוי"ש שדבר בספרו ספר ידידות בשער שמוש היוצאים והעומדים". הספר נעלם מעינינו, ריב"א ומהרש"ל הם היחידים שמזכירים אותו (כמדומה לי שמצאתי בכת"י חלק נוסף מחיבורו של בעל ספר ידידות, אך הדבר עדיין טעון בירור מעמיק).

רבי דוד ורבי יוסף קמחי

מהרש"ל מביא בסידורו מדברי הרד"ק ב'מכלול' ודברי אביו רבי יוסף קמחי ב'ספר הזכרון'.

סידור מהרא"ק - רא"ק

מהרש"ל מזכיר פעמים רבות את מהרא"ק וסידורו, ואין ידוע מיהו מהרא"ק, אולי כוונתו לר' אברהם קרא מפראג, או למהרר"א ק"ץ, שמהרש"ל מזכירו בסדר הגדה של פסח: "התרומת הדשן עשה חרוזות ארוכות בסדר הפסח, ועשה ביאור, ונמצא עדיין טמון ביד השרידי"ם אשר ה' קורא. ואח"כ דרך מהרר"א ק"ץ בדרכו והאריך יותר" (שו"ת מהרש"ל סימן פח). אולי הוא רבי אברהם ק"ץ - קצנאילנבוגן - המובא בלקט יושר לתלמיד מהרא"י בעל תרומת הדשן (חלק שני עמ' כה ענין א).

סידור רש"י

מהרש"ל נעזר בו לעניני גירסא ונוסח בסידור. לא ברור אם הספר היה לפניו בכת"י או שהוא מצטט אותו מכלי שני.

לקוטי הפרדס לרש"י

ספר לקוטי הפרדס המיוחס לרש"י נדפס לראשונה בונציה רע"ט, והמהרש"ל מביאו בתשובה המפורסמת על התפילה ובחידושי על הטור.

סידור הטוב

מהרש"ל השתמש בטופס תפילה שכונה 'סידור הטוב'. לא הצלחתי לזהות מי הוא בעל הסידור ומה הסיבה לכינוי זה, אך נראה מתוך הספרים המוזכרים ב'סידור הטוב' שזהו סידור תפילה לאחד מחכמי אשכנז, אולי סידורו של רבי יהודה החסיד.

סידור רבי משה גוריינא

לא הצלחתי לזהות מי הוא רבי משה גוריינא שמהרש"ל מצטט כמה פעמים מתוך סידורו. אולי אפשר לשער שכוונתו לר' משה ניגרין שחיבר ספרים גם על התפילה - 'בית תפלה' שאבד מאתנו, וכן קונטרס 'ענות גבורה' על עניית יהא שמיה רבא, מלבד שאר ספריו שנדפסו, 'ראש אשמורות' - סליחות ופזמונים (סלונקי שכ"ח),

ומלאכת עבודת הקודש על סדר עבודת יוה"כ. ואולי ניתן לשער באפשרות רחוקה כי כוונת מהרש"ל על רבי משה מגריינץ, שמובא בתוס' שאנץ בפסחים.

מדוייקי אושטרייך

מהרש"ל נעזר בסידור שהוא קורא לו 'מדוייקי אושטרייך', לא ברור לאיזה ספר מדוייק התכוון.

רבי אליעזר ממיץ

מהרש"ל מביא ענייני ניקוד בתפלה מתוך טופס סידור של רבי אליעזר ממיץ. דבר לא ידוע מתורת הרא"מ בענייני הסידור.

סידור רבי אביגדור קרא

מהרש"ל מביא ממנו כמה פעמים, וכן מזכיר אותו גם בשם זה: 'כך מצאתי סידור מהר"ר אביגדור קרא'. ענין זה מוזכר בקצרה גם במנהגים של רבי איזיק מטירנא, אך שם לא כתוב "בסידור".

סידור מהר"י ברונא

מהרש"ל מזכיר כמה פעמים את הסידור של מהר"י ברונא, ופעם אחת את המנקד ר' ישראל מברונא. ענין זה נמצא גם בספר המנהגים של ר"א מטירנא. (מעניין לציין שפעם אחת ר"י ברונא מתקן בסידור את הכתיב בתהלים, וצ"ע.)

מהרי"ל

מהרש"ל מביא פעמים רבות מתורת מהרי"ל, גם דברים חדשים שלא נמצאים לפניו, וצ"ע.

המסרה

מהרש"ל בסידור מזכיר כמה פעמים את 'המסרה', ולא הצלחתי לזהות לאיזה ספר מסורה הוא מתכוין, והאם היה בידי אותו ספר מסורה או שהוא מצטט את דבריו מכלי שני.

הנצחון

מהרש"ל מביא בשם 'ספר הנצחון' דברים שאינם בספר שבידינו מאת ר' יו"ט ליפמאן מילהויזן. ספר נצחון היה ביד מהרש"ל בכתב יד, כי הוא נדפס לראשונה שנים רבות לאחר פטירתו בשנת ת"ד. למהרש"ל היו כתבים וחיבורים נוספים של רבי יום טוב ליפמאן מילהויזן, ואולי הוא קורא להם בשם כולל 'ספר הנצחון'. נראה שלמהרש"ל היה גם סידור תפילה של רי"ט ליפמאן, והוא העתיק ממנו כמה תפילות.

ערוגת הבושם

מהרש"ל מביא דברים מספר 'ערוגת הבושם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל תלמיד הרוקח, אולי כציטוטים מ'סידור הטוב'. אך מהגהותיו לפיוט לליל פסח שני נראה שעמד לפניו ספר 'ערוגת הבושם' עצמו.

ערוך

מהרש"ל מחבב מאוד את ספר הערוך, וכך הוא כותב על דבריו: "בלי ספק ר' נתן בעל הערוך לא הוציא זה מלבו כי אם בקבלה, שהרי מסורה כל התלמוד בידו" (יש"ש ב"ק פ"ג ס' ד). שילוב דברי הערוך כאילו דבריו נכתבו על הסוגיא הוא אחד מדרכי הלימוד המיוחדים של מהרש"ל. מהרש"ל השתמש בערוך בכל דף בגמ', ובזה גרם לו להיות כאחד הראשונים המסודרים על הש"ס. מאות פעמים מביא מהרש"ל את דברי הערוך לצורך בירור גירסא או פירוש מילה וכן לצורך הבנת הסוגיא, ומשווה את דבריו לשאר פירושי הראשונים - רש"י תוס' ורמב"ם. יש ומהרש"ל כותב שדברי רש"י אינם דבריו אלא דברי הערוך, שנוספו לפירוש רש"י ע"י תלמידיו. כפי הנראה מהרש"ל כתב הגהות גם על ספר הערוך כמו על שאר הספרים שהיו ברשותו. גם בביאור סדר התפילה ותיבותיה משתמש מהרש"ל בספר הערוך.

מהר"י פולק

מהרש"ל מביא דברים רבים מתוך ספרים שהיו שייכים לרבי יעקב פולק. נוסף לזה מביא מהרש"ל עניני ניקוד שניקד והגיה רבי יעקב פולק: 'כתב מהר"י פולק'; 'כך ניקד מהר"י פולק'. כנראה שהיה לפניו גם את סידור התפילה של רי"פ.

רוקח

מהרש"ל מביא בחיבוריו פעמים רבות את ספרי הרוקח לרבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמיזא, בסידור התפילה הוא מביא גם דברי הרוקח שאינם בידינו.

רי"ן

קרוב לחמישים פעם מביא מהרש"ל בסידורו את דעתו של רי"ן, אך אינו מזכיר מי הוא. מצאתי מדבריו אצל מהר"י ברונא בתשובותיו, ויש ומהרש"ל בסידורו מביא את רי"ן מתוך דברי ר"י ברונא; אם מדובר על אותו רי"ן יתכן שכתביו הגיעו למהרש"ל מספרייתו של מהר"י ברונא, כמו ספרים אחרים. במילואים לסידור ר' שבתאי כותב ר"י סף הערוך (ח"ב עמ' רי): במסורת המסורה בשברי לוחות כותב "רי"ן ר"ת ר' יעקב נקדן, הביאו הרבה פעמים ר' שמשון בספרו ולא ידעתי מי הוא". עכ"ל. ומוסיף הרב סף: אולי המדובר על ר' יוסף הנקדן, מובא בהגהות מיימוניות הל' ס"ת פ"ח אות ו-ח, ובערוגת הבושם ח"א וח"ד. וכתב בשו"ת הרמ"ע מפאנו (סימן לח): "הנקדן שזכר שם הוא ה"ר יוסף הנקד"ן שהגיה הסמ"ג, ואיש חכם ומומחה היה בדורות הראשונים ההמה".

רי"ח

רבי יהודה החסיד, מהרש"ל מביא דברים מתוך סידורו ומביאורי התפילה שלו.

שבלי הלקט

מהרש"ל משתמש בספר 'שבלי הלקט' לרבי צדקיה בן ר' אברהם עניו לצורך סידור התפילה.

הכוונה לספר "דרכי הניקוד והנגינות" של ר' משה הנקדן, אשר סביב מערכת המסורה. החיבור נדפס לראשונה בשולי חלק המסורה שבמהדורת מקראות גדולות ויניציאה רפ"ה-רפ"ו, והוא מיוחס לרבי משה הנקדן מלונדריש.

שערי אורה

מהרש"ל מביא דברים מתוך ספר 'שערי אורה' לרבי יוסף בן ר' אברהם ג'יקאטיליה ממקובלי קאשטיליה שבספרד, גם דברים שאינם ב'שערי אורה' שבידינו.

מאה שערים

מהרש"ל מביא ספר זה ב'סידור התפילה'. כוונתו לספר 'מאה שערים' שחיבר רבי יצחק בן אליהו שני, שלוניקי ש"ג, 'נלקט ונתחבר משבולי החכמים הראשונים והאחרונים, על מצות עשה ומצות לא תעשה וטעמן על דרך הפשט ודרך הקבלה, ומאמרים רבים וסודות מכמה ענינים, כאשר מצאתי בספרי המקובלים... ובראשם בספר הקדוש קנה בן קנה ז"ל. וסדרתים כשולחן ערוך... והיתה השלמתו בחדש אדר על ידי... יצחק בן... ר' אליה שני נצב"ה'. מהקדמת המחבר: "השתדלתי לחבר ספר זה... כדי לעורר לב האדם במצות הבורא... ואחלקם במאה שערים, במצות אפשריות שנוהגות בזמן הזה והכרחיות... והמאה שערים נחלקים לחמשה וחמשים שערים על מצות עשה וחמשה וארבעים שערים על מצות לא תעשה".

מחזור ה"ר ירוחם ב"ר שלמה

מהרש"ל עמד לפניו מחזור של ר' ירוחם ב"ר שלמה, לא ידוע לי מי הוא אותו ר' ירוחם, אולי הוא רבי ירחמיאלי ב"ר שלמה שחיבר פיוטים וגם ספר על עניני דקדוק, מובא בערוגת הבושם לרבי אברהם ב"ר עזריאל.

פרחון – ספר הדייקות של אבן פרחון

כותב בספר סדר הדורות: ר' שלמה בן אברהם בן פרחון חבר ספר הפרחון, פירוש המלות על תנ"ך, נכתב ד' אלפים תתקכ"א (שפתי ישנים). מהרש"ל מביא בסידורו שמונה פעמים את דברי הפרחון. ספר זה היה לפני בעלי התוס', רבי יוסף בכור שור בפירושו עה"ת (בראשית לג פסוק ו) כותב: "בספר הדייקות של אבן פרחון ראיתי", וכן בדעת זקנים עה"ת מביאו. לא ברור אם ספר זה היה בידו של מהרש"ל או שהוא מצטט אותו מכלי שני. קרוב לשלוש מאות שנה לאחר פטירת מהרש"ל נדפס הספר בשם 'מחברת הערוך להחכם... ר' שלמה ב"ר אברהם... ן' פרחון, כולל כללי לשון עברית בשני חלקים. ראשון: חלק הדקדוק. שני: מערכת השרשים הנמצאים בארבעה ועשרים ספרי קדש עם פתרוניהם, נוסד על אדני ספרים הראשונים... ר' יהודה חיוג ור' יונה ן' גנאח ז"ל. היה שמור עד היום בכ"י... והובא כעת בדפוס פעם ראשון פרעסבורג, תר"ד'.

רמ"ח, רבי משה חזן

מהרש"ל מביא ארבע פעמים את דברי רמ"ח בסידור התפילה. כתב בספר 'מסורת המסורה' ב'שברי לוחות': "רמ"ח" נאמר לי שהוא ראשי תיבות ר' משה חזן, היה אחד מן הקוראים המובהקים, ואנוכי לא ידעתי, ויכול להיות שהוא משה האיש אשר חבר כללי הנקוד הנדפסים בעשרים וארבע הגדול סביב המסורת הגדולה, שתחלתו - אמר המחבר אמת הדבר כי הנקוד נתן מסיני' וכו'.

כתב תמים

ספר כתב תמים של רבי משה בר חסדאי תקו עמד לפני המהרש"ל, ועל פיו למשל הנהיג המהרש"ל לא לומר את שיר היחוד, מובא בלבוש ובשו"ת הרמ"א. וכך כתב רבי שמואל יהודה קצנאילינבוגן לרמ"א: 'רע עלי המעשה אשר כתב לי אדוני בשם שארנו הגאון כמהר"ש י"ץ [שלמה לוריא ישמרהו צורן], ששלח לשונו ב"שיר היחוד" וגזר במקומו שלא לאומרו על סמך מה שמצא כתוב בספר אחד ישן נושן נקרא 'כתב תמים', כי האומר חרוז 'סובב את הכל ואתה בכל' כו' הרי זה מחרף ומגדף ח"ו וכו'. ושלוש ממני שארץ שמואל יהודה קצנאילינבוגן' (שו"ת הרמ"א סי' קכו).

יריעה קטנה

חיבור לא ידוע של רבי משה בר חסדאי.

מהר"ל מלובלין

מהרש"ל מביא בהלכות תפילה את פסקי מהר"ל מלובלין. לא הצלחתי לזהות מיהו מהר"ל מלובלין שחי בחיייו של מהרש"ל והוא למד בפסקיו; קשה לומר שכוונתו למהר"ל מפראג, כי מצאנו שמהר"ל יביא את מהרש"ל, אך לא מצאתי שמהרש"ל יביא את מהר"ל מפראג. ואולי אין זה מדברי מהרש"ל אלא הוספה מאוחרת. כיוצא בזה נראה לי מה שמביא מהרש"ל בהלכות תפילה את דברי הזוהר הקדוש שהמניח תפילין במוסף חייב מיתה - אין זה אלא הוספה מאוחרת בדברי מהרש"ל, כי לא מצאנו שמהרש"ל יביא את פסקי הזוהר להלכה בשום מקום.

פסקי הרב ר' מנחם בן הישיש ר' משה לונדריש

מתוך ספרייתו של רבי יעקב פולק הגיע למהרש"ל קרוב למנין פסקים של רבי אליהו מנחם מלונדריש שהיו כתובים בעצם כת"י ר"י פולק: "העתקתי מכתב יד מהר"י פולק מסמ"ג שלו".

סידור ספרדי

מהרש"ל היה לפניו ספר שקראו 'סידור ספרדי', ומתוכו הביא כמה פעמים ביאורים ופסקי הלכה בעניני תפילה וברכות. לא הצלחתי לזהות את עניינו וטיבו של סידור זה, מה משמעות הכינוי 'ספרדי', ומי היה מחברו.

סידור מהר"ם

מהרש"ל מצטט את המהר"ם וכנראה היה לפניו סידורו, וכך הוא כותב: "וכן הגיה מהר"ם בסידור שלו 'רוב'".

העקרים

מהרש"ל השתמש גם בספר העקרים של החכם רבי יוסף אלבו ז"ל ספרדי מעיר סוריאה, נדפס לראשונה בחיי מהרש"ל בשלוניקי שנת רפ"א.

המשכיל

"העתקנו מספר המשכיל" לשון מהרש"ל בביאורו לטור או"ח סי' ריט, הביאו גם בב"ח סי' ר"כ, ובספר עטרת זקנים לתלמיד מהרש"ל כתב כן בשם "האשכול", וכתב הגרש"ב ורנר להגיה כן במהרש"ל ספר 'האשכול' ולא 'המשכיל'. אכן דברי המהרש"ל נמצאים בספר המשכיל [שנקרא גם בשם 'ספר חסידים קטן'] לרבי משה בן החבר רבי אלעזר הכהן, חלק ההלכות אות ל. ויש בכתב יד שהיה לפני המהרש"ל תוספת דברים יותר מהנדפס, שיצא לאור לאחרונה בשנת תשס"ד.

עץ החיים

למהרש"ל היה בספרייתו שני ספרי 'עץ חיים', האחד השפיע רבות על סידור מהרש"ל ומצוטט גם בלא הזכרת שמו, והשני אינו ידוע לי.
א. "בספר עץ החיים בהלכות נטילת ידים כתב וז"ל" (ביאור לטור או"ח סי' קס), וכן מביאו בעמודי שלמה על הסמ"ג. כוונתו לספר עץ חיים לרבי יעקב חזן מלונדריש. רבים מנוסחאות התפילה של סידור מהרש"ל מקורם מסידור התפילה של רבי יעקב בעל עץ חיים.
ב. כפי הנראה היה לפניו חיבור נוסף בשם 'עץ חיים', כי מביא דברים בהלכות גיטין בשם מהר"פ מספר עץ חיים, ואינם בספר של רבי יעקב חזן. ואינם נמצאים גם בעץ חיים למהר"ח אור זרוע [ואולי הוא ספר עץ חיים לר"ח בר' יצחק הצרפתי, י"ל בירושלים תשס"א, עיי"ש במבוא].

ספרי אספמיא

מהרש"ל מזכיר בסידורו 'ספרי אספמיא', לא ברור לאיזה ספר מתכוון ומאיזה ספר ציטט.

שכל טוב

"בספר 'שכל טוב' כתוב שישתכל המקדש בנרות בעת שיקדש, וטוב לו לעינים" (עמודי שלמה עשה ל, ומובא גם בחי' מהרש"ל טור או"ח סי' רעג). יתכן שלא היה הספר לפניו אלא שהוא עתיק דבריו מספר אחר.

ספר התרומה

ספר התרומה לרבי ברוך ב"ר יצחק הובא בכתבי מהרש"ל פעמים רבות. לפעמים

הוא נקרא "ספר התרומות", ויתכן שאין זו אלא ט"ס. הספר נדפס בחיי מהרש"ל, בשנת הרפ"ג בוונציה.

תרומת הדשן

ספר תרומת הדשן לא ירד משולחנו של מהרש"ל, עשרות פעמים מביא מפסקיו והוא מאריך לדון בדבריו. הספר נדפס בשנת רע"ט בוונציה עט"ר, וחזר ונדפס פעם נוספת בחיי מהרש"ל שם בשנת ש"ו.

'סדר השלחן של פסח' לבעל התרומת הדשן

למהרש"ל היה כתבים נוספים בכת"י של מהרא"י בעל תרוה"ד, כגון החרוזים המיוחדים לליל הסדר, שנדפסו רק בימינו בתוך לקט יושר לתלמיד מהרא"י (עמ' 86 ואילך. עי' שו"ת מהרש"ל סי' פח).

תשב"ץ

מהרש"ל מעתיק במקומות רבים בסידורו את פסקי התשב"ץ (קטן) שחיבר תלמידו של רבי מאיר מרוטנבורג רבי שמשון ב"ר צדוק. הספר נדפס בחיי מהרש"ל בקרימונה שנת שט"ז.

דברי סיום

לאר התמונה העולה מן המאמר על התעניינותו המקיפה של מהרש"ל בכל תחומי התפילה והסידור, מתעוררת ביתר שאת השאלה על דבריו בתשובה המפורסמת (סי' סד הנ"ל): "מה ששאלת עמיתי מעניין התפילה אם יש לי קבלה מזקנים תוכן עניינה. דע, לא זכיתי לקבל מאמ"ז החסיד מהר"ר יצחק ז"ל אפילו ככלב המלקק מן היס, כי בימי חורפי יגעתי בתלמוד ובפלפול ולא בדקדוקי תפילה. וחבל על דאבדין ולא משתכחין, ואיני זוכר כי אם מעט מזער, ואף אם מצער ותחי נפשי בהן". דברים אלו לא נכתבו בצעירותו אלא בשנים המבוגרות יותר, והנה אנו מוצאים אצלו ספריה שלימה על סידור התפילה, וסידור עם קרוב לשבע מאות הגהות הארות והערות בהלכה, בפשט, בגירסא ובניקוד. אימתי נעשה כל המפעל הגדול הזה? מי ילד לו את כל אלו? כיצד קרה המהפך אצל מהרש"ל, מאידיעה - לשליטה מקיפה ועמוקה בהיכל התפילה? האמנם דבריו בתשובה הם דברי ענווה בלבד, ואינם משקפים את גודל התעניינותו ולימודו בסידור התפילה? ואולי לאחר ששלח את המכתב ל"עמיתו" (לשון לא מצויה בשאר תשובותיו) עורר הדבר את המהרש"ל להיכנס לעולמו של סידור התפילה, ואז החל בלימוד עמוק של כל שבילי התפילה נוסחאותיה ניקודיה ודקדוקיה. ולצורך זה אסף את כל הספרים הנדירים על התפילה, וכל זה נעשה בשנים המאוחרות לחייו.